

Yayın Geliş Tarihi: 08.08.2023
Yayına Kabul Tarihi: 25.09.2023
Online Yayın Tarihi: 20.12.2023
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1339144>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 25, Sayı: 4, Yıl: 2023 Sayfa:1606-1628
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

URARTU YAZITLARINDAKİ DUA VE BEDDUALARA İŞLEVSEL BİR BAKIŞ

*İshak KÜÇÜKYILDIZ**

Öz

Yazının bulunmasından itibaren çeşitli yazıt ve belgelerde dua ve beddua kullanılmıştır. Dua ve beddualar, uygarlıkların ve toplumların değer yargılarını ortaya koyma ve inandıkları yüce varlıktan isteklerini veya istemediğini ifade etme şeklidir. Nitekim MÖ I. bin yılın ilk yarısında merkezi Tuşpa (Van) olmak üzere kurulan Urartu Devleti hakkında bilgiler edinebildiğimiz yazıtlarda da dua ve beddualarla karşılaşmaktayız. Urartu Yazıtları, gerek zaferleri anlatan gerekse yapmış oldukları imar faaliyetlerini göstermesi açısından çeşitlilik göstermektedir. Bu yazıtların bir kısmının Asurca, bir kısmının ise Urartuca olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlarda geçen dua ve bedduaların çeşitli amaçlara hizmet ettiği görülmektedir. Bu çalışmada işlevsel açıdan Urartu Yazıtları'nda geçen dua ve beddualar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yazıtlarda tespit edilen dua ve beddualar, mevcut düzenin devamlılığını sağlama, kutsala olan saygı, güç ve iktidar sahibi olma, yazıtları ve savaş araç gereçlerini koruma, toplumsal kuralları uygulatma ve propaganda gibi işlevler açısından ayrıntılı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Çağ, Urartu, Urartu Dini, Dua, Beddua, İşlevselcilik.

A FUNCTIONAL PERSPECTIVE ON PRAYERS AND CURSES IN URARTU INSCRIPTIONS

Abstract

Since the beginning of written language, prayers and curses have found their place within inscriptions and documents as vehicles through which civilizations and societies convey their value judgments and articulate their desires or aversions toward the supreme beings they revere. This phenomenon is particularly evident in the inscriptions that shed light on the Urartian state, established in the first half of the 1st millennium BC, with its epicenter in Tushpa (Van). The Urartian inscriptions exhibit remarkable diversity, encompassing

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Küçükyıldız, İ. (2023). Urartu yazıtlarındaki dua ve beddualara işlevsel bir bakış. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (4), 1606-1628.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin, ORCID ID: 0000-0002-2720-9408, ishakkucukyildiz@hotmail.com

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

depictions of victories achieved and construction endeavors undertaken. It is noteworthy that some of these inscriptions are composed in Assyrian, while others are in Urartian. The prayers and curses embedded within these inscriptions serve multifarious purposes, warranting an in-depth examination. This study delves into a comprehensive exploration of the prayers and curses featured in Urartian inscriptions. The prayers and curses identified in the inscriptions were analyzed in detail in terms of functions such as ensuring the preservation of existing societal orders, reverence for the sacred, acquisition of strength and political authority, safeguarding inscriptions and military equipment, and the enforcement of social norms and propagandistic endeavors.

Keywords: Ancient history, Urartian, Urartian religion, Prayers, Cursing, Functionalism.

GİRİŞ

Çeşitli inanç sistemlerinde yaratılış bir kelime ile başlar. Duygular, fikirler, kültür ve din gibi birbirine bağlı kavramsal oluşumları ifade etmede kelimeler çok önemlidir. İnsanların onları nasıl algıladıkları düşünüldüğünde, kelimelerin gücü göz ardı edilemez. Kelimeleri ifade etmenin birçok yolu arasında dualar ve beddualar büyük önem taşır. Bu kalıplar, konuşmayı etkili bir şekilde canlandırır, anlamı güçlendirir ve genellikle edebi ve tarihi metinlerde bulunur (Smith, 2005).

Türkçe Sözlük'te "dua", "Tanrı'ya yalvarmak" ya da "ibadet veya zikir amacıyla okunan dini bir metin" olarak tanımlanır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 720; Kanar, 2009, s. 748). Dua, "seslenmek, çağırmak, istemek, yardım talep etmek" anlamındaki "davet etmek" ve da'va kelimeleri gibi mastar olup "küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya olan talep ve niyaz"ı açıklamak için kullanılır. Dua, Eski Türkçede alkış kelimesiyle karşılanmıştır. Eski Çağ toplumlarında görülen dua ise aile reisi, kabile başkanı veya o toplumun dini liderinin yakarışlarına halkın katılması şeklinde ifade edilmektedir. Kötülüklerden korunma ve dünya nimetlerinden faydalanma, duanın oluşmasını sağlayan önemli nedenlerdendir (Cilalı, 1994, s.529-530).

Beddua ise Farsça "kötü" olarak ifade edilen 'bed' ile, Arapça 'isteme, dileme' gibi anlamları olan 'dua' kelimelerinden oluşmuş bir bileşik isimdir. Beddua, sözlü ve yazılı kültürde 'ah, bedat, ilenç, inkisar, kargış, karış, lanet' şeklinde kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 292, 97; Kaya, 2001, s. 22). "Lanet" kelimesi tipik olarak, savunmasız bir hedefe zarar veya talihsizlik vermeyi amaçlayan düşünce veya dileklere atıfta bulunan olumsuz bir çağrışım taşır. Lanetler ve dualar hem duyguları ifade etmek hem de şu anki duyguları yansıtmak için kullanılabilir, ancak bunun nedenleri kişisel özelliklere, çevreye, durumlara ve olaylara göre büyük ölçüde değişebilir (Kaya, 2014, s. 161-162).

Lanet kavramı, tarih boyunca çok sayıda medeniyet ve toplum tarafından kullanılmış, her topluluğun kendine özgü değer ve inançlarına göre evrilmiş ve uyum sağlamıştır. Tipik olarak, adaletsizlik eylemleri yapan veya belirli bir değeri veya

nesneyi tehdit edenleri hedefleyen, daha yüksek bir güçten adalet veya intikam alma arzusunu temsil eder. Nitekim bu da bizlere inanma kavramını göstermektedir. Bu noktada ibadetin anlamına baktığımızda insanlar, sığınma, korku duyma, acziyetini ifade etme, zarar ve sıkıntılardan kaçınma gibi nedenlerle başlangıçtan itibaren bir yüce varlığa inanmış ve bu inandıkları varlığa karşı bazı söz ve davranışlarla kendilerini ifade etmişlerdir (Sinanoğlu, 1999, s. 234).

Çalışmamızda incelemiş olduğumuz dua ve beddualar, MÖ I. bin yılın ilk yarısında merkezi Tuşpa (Van) olmak üzere egemenlik sınırları batıda Fırat Nehri'ne, Doğu'da İran Azerbaycan'ındaki Sabalan Dağları'na, Güneyde Toros Dağları'na, Kuzeydoğu'da Sevan Gölü'ne, Kuzeyde ise Kür Nehri'ne kadar yayılan Urartulara aittir. Urartular hakkında ilk bilgilere Asur yıllıklarından ulaşılmaktadır (Salvini, 2006, s. 24 vd.; Çilingiroğlu, 1997, s. 12-13; Payne, 2006, s. 6). (Harita 1). Urartular ilk yazıtlarında Asur dili ve yazısını kullanmışlardır. Daha sonra ise kendilerinin oluşturmuş olduğu Urartu yazısı kullanılmıştır. İncelemiş olduğumuz yazıtlar, çeşitli başlıklar altında değerlendirilmektedir. Urartular ile ilgili Payne'nin belirtmiş olduğu 1850'ye yakın yazıt tarafımızdan taranarak bu metinlerde dua ve beddualar tespit edilmiş ve incelenmiştir. Dua ifadelerinin geçmiş olduğu yazıtlar, Merherkapı, Karahan Van Müzesindeki 4 yazıt, Tebrizkapı, Patnos, Kevenli Van Müzesi, Bostaniçi, Eski Van Şehri Kurşunlu Cami, Eski Van Şehri Kurşunlu Cami (Tiblisi), Karahan İstanbul Arkeoloji Müzesi, Armavir Davit Blur, Molla Beyazıt, Molla Beyazıt ve Taliş, Çavuştepe, Çelebibağı Cami, Topraklı, Karmir Blur, Ayanis Susi Tapınağı adlı yazıtlardır. Beddua özelliği gösteren yazıtlar ise Surp Pogos Kilisesi, Karahan (*Vali Müzesi*) alt parça arka yüz, Karahan Van Müzesi 2, Karahan (Erivan Müzesi) arka yüz, Kelişin Geçidi, Taştepe, Solagert Kalesi, Yazılıtaş, Süngütaş, Palu Kalesi, Alazlı, Bağın (Elazığ-Harput) Elazığ Müzesi, Aşağı Kaymaz, Kadembastı 2, Baydaş Bahçesi, Muradiye, Koçaklar, Yukarı Anzaf (Van Müzesi), Van Kalesi'nin kuzey tarafında bulunan yazıt, *Sarmaç*, Bakraçlı (Van Müzesi), Malazgirt, Bostaniçi (Tiblisi Müzesi), Değirmendüzü (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi), *Van Kalesi Horlıor; VIII. Sütun*, Ortakent, Armavir Höyüğü, Erciş Karataş, Mergem Karvan, Tsovinar, Mahmut Abad Tepesi, Razlık, Kırkırlar yakını, Topraklı, Maku Kasabası, Zvartnots (Eçmiazin, Ripsime Kilisesi), Karmir-Blur'daki Susi Tapınağı, *Adilcevaz*, Ayanis (Van Müzesi), Ayanis (Van Müzesi) Tunç kalkan, Bitlis (Van Müzesi),'dir (Payne, 2006).

İncelediğimiz yazıtlarda benzer niteliklere sahip ve tekrar eden dua ve beddualarla ilgili birkaç örnek üzerinde durulmuştur. Bu yazıtlar, Urartular ve yakın komşuları hakkında birçok bilgiye ulaşılmasını sağlayan, dini inançları dâhil farklı içerikleri barındıran kültürel hazinelerdir. Yazıtlara baktığımızda en çok yazıt, İspini, Minua, I. Arğıştı ve II. Sarduri dönemlerinde karşımıza çıkarken I. Rusa, II. Arğıştı ve II. Rusa dönemlerinde ise az sayıda yazıt görülmektedir. Bu yazıtlar anakaya, stel veya taş blok üzerine yazılan kralların zaferlerini anlatan sefer yazıtları, ele geçirilen bölgelerde yapılan mimari varlık hakkında bilgi veren inşa yazıtlarıdır. İnşa yazıtlarında genel olarak kalenin hangi kral tarafından yaptırıldığı ve bu yazıtı tahrip edenlere karşı bir bedduada bulunduğu görülmektedir. Yine bu yazıtların

“bir kısmında” oldukça geniş bilgiler verilirken bir kısmında ise göl, kanal, bağ, bahçe kale gibi alanların yapılışıyla ilgili sınırlı bilgi edinilmektedir (Payne, 2006, s. 2 vd.).

Urartu Yazıtları’nda dualar, tanrılar tarafından, iyilik, güzellik, yaşam, sevinç, büyüklüğün Urartu krallarına verilmesi ve tanrıya kurban kesilmesi üzerine yoğunluk göstermektedir. Beddualar ise yazıtların ve yapılan mimari eserlerin korunması ve zarar verilmesinin önüne geçilmesi üzerine çeşitli bilgiler içermektedir. Bu dua ve beddualar çalışmada, işlevsel değerlerinin daha açık bir şekilde görülebilmesi için hizmet ettikleri işleve göre sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Dua ve bedduaları anlayabilmek için bulunduğu toplum içerisinde hangi işlevlere hizmet ettiklerini bilmek gerekir. Bu nedenle işlevsellik teorisini ortaya atan B. K Malinowski’ye göre, kültür: “*Kültürün maddi temelini, yani emek ürünlerini, insanların toplumsal bağlanmalarını, yani standartlaşmış davranış biçimlerini ve nihayet sembolik eylemleri, yani bir bireyin, refleksleri harekete geçirme yoluyla diğeri üzerinde yaptığı etkileri içerir*” (Malinowski, 1992, s. 24 vd.). Malinowski’ye göre kültürde bulunan her öge belli bir işlev barındırır. Bu ögeler, bireyin belli gereksinimlerini karşılamaktadır. Aynı şekilde insan, toplumsal örgütlenme çerçevesinde önce temel ihtiyaçlarını gidermeli ve kendini dış tehditlere karşı korumalıdır (Malinowski, 1992, s 105). Bu anlamda işlev, Bascom’un da üzerinde durduğu bir konudur. Bascom, Malinowski’nin görüşlerini genişleterek folklorun çeşitli işlevlerine dikkat çekmektedir. Bu işlevleri, hoş vakit geçirme, değerlere, toplum kurumlarına ve törelere destek verme, eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktararak eğitilmesi işlevi, toplumsal ve kişisel baskılardan kaçıp kurtulma mekanizması şeklinde ifade edilmektedir (Bascom, 2010, s.78-81;Çobanoğlu, 2015, s. 282). İşlevsellik, sözlü edebiyat ürünleri üzerine uygulanmasının yanı sıra maddi kültür ürünleri üzerine de uygulanmaktadır. Geniş bir maddi kültür unsuru da işlevsel bakış açısıyla incelenilmektedir (Çobanoğlu, 2015, s. 284).

Araştırmacıların işlevsel kuram üzerine ortaya attıkları görüşlerden yola çıkarak dua ve bedduaların da ele alış şekli kapsayıcı olmalı ve onların edebi özellikleri incelenirken söylendikleri bağlam ve bu bağlamda karşıladıkları işlevler göz önünde bulundurulmalıdır. Urartular hakkında bilgi edinebildiğimiz yazıtların içeriği inanç, toplumsal yapısı, devlet düzeni, gerçekleştirdikleri başarılar, inşaa faaliyetleri, seferleri, tanrıları gibi birçok bilgi verirken dua ve beddualar açısından da incelemeye elverişlidir. Yazıtlarda dua ve bedduaların orijinal ve kalıplaşmış formlarını bulmak mümkündür. Burada konuya esas teşkil eden dua ve beddua türünün biçimsel özelliklerinden ziyade onun ortaya çıktığı toplumsal yapı ve ilişki içerisinde olduğu amaç ve kapsamdır. Bu çalışmada Urartu yazıtlarında karşılaşılmış olduğumuz dua ve beddualar incelenmiş ve bunların hangi işlevler çerçevesinde çeşitlendikleri üzerinde değerlendirme yapılmıştır.

URARTU YAZITLARINDA DUALAR

Mevcut Düzenin Devamlılığını Sağlama

Urartu Yazıtları'nda duanın en çok görüldüğü biçim, yazıtı yazdıran kişiye yapılan, kutsaldan iyinin dilenmesi, Urartu kralları adına yaşam, sevinç ve büyüklüğün Urartu tanrıları tarafından kutsanması adına yapılanıdır. Bu şekilde yapılan duaların oldukça az ve kısa olduğu anlaşılmaktadır. Bu duaların birkaç yerde tekrar edildiği görülmektedir. Bu açıdan tekrar edilen bu dualara örnek olması açısından bazı örnekler verilmiştir. Bu döneme yönelik ilk yazıt, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'nın ortak krallık dönemine ait olan Van Şehri'nin hemen kuzey doğusundaki Zimzim Dağı'nın batı eteklerindeki bir kaya üzerinde yer alan Meherkapı olarak bilinen, kayaya oyulmuş kapı biçimli anıtsal bir kutsal nişin son kısmına yakın bir alanda geçen duadır (König, 1955-57, p.5, no:10). Bu yazıtta krallıkta kutsanması istenilen 79 tanrı ve tanrıçanın adları yazılmış ve karşılıklarına ne kadar kurban kesileceği belirtilmiştir. Bu yazıtın ne zaman kaleme alındığı ve Urartu dininin hangi tarihte ilan edildiği belli değildir.

“...Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin...”
(Melikişvili,1960, p. 143 vd. no:27; Payne, 2006, s. 46).

Bu başlık altında bir başka örnek ise Van Kalesi'nin Tebriz Kapısı olarak bilinen doğu ucundaki ana kayaya kazılmış dikdörtgen bir pano üzerine yazılan yazıttır. İncelemiş olduğumuz bu yazıtta tanrılar tarafından Minua ve İşpuini'ye yaşam ve büyüklük verilmesi istenmiştir (König, 1955-57, p. 5, no:12). Aşağıdaki yazıtta ise duada yaşam verilmesinin yanında büyüklüğün de talep edilmiş olduğunu görmekteyiz. Tanrılardan büyüklük talep edilerek Urartuların mevcut güçlerinin devam etmesini sağlamak düşünülmüş olmalıdır.

“...Tanrı Haldi adına, Haldi kapısı adına kurban olsunlar diye büyükbaş ve küçükbaş hayvan (getirdik). Yaşam ve büyüklük Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuşpua'nın olsun...”
(Melikişvili,1960, p. 124 vd. no:18; Payne, 2006, s. 58).

Mevcut düzenin devamını sağlamaya yönelik yapılan dualara bir diğer örnek ise Molla Beyazıt ve Taliş adlı büyük bir yazıtın alt sırasının, sağdaki son iki bloğu üzerinde belirtilen duadır:

“... şehirde yeni bağlar ve bahçeler kurdum. ... Orada güçlü işler yaptırдыm. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından, Arğışti oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük, ... hoşluk, güç, sevinç, ... (ve) mutlu, sevinçli, ... günler verilsin. Sarduri, krallığını güneşin altında ... düşman ülkelerine karşı güçlü(?) yaptı.” ... (Melikişvili, 1960, p. 124 vd. no: 317 vd.; Payne, 2006, s. 252)

Burada kralın yaptıkları şeylerden bahsedilirken bu, yaptığı güzel faaliyetlerden ötürü ise krala tanrı tarafından güç, mutluluk, yaşam, büyüklük gibi güzel hasletlerin verilmesi istenmiştir. Dualarda güneşin altında güç verilmesi

Sarduri'nin kudretini ve yapmış olduğu faaliyetlerde tanrı tarafından takdir edilme düşüncesinin hâkim olduğunu göstermektedir. Yazıtlarda sık sık yüce varlıkların güneşle özdeşleşmeleri, güneşin üstün sınıflarla, erginleme, seçkinler, hükümdarlıkla, kahramanlarla yakın ilişkisi olduğunu göstermektedir (Eliade, 2003, 162).

Kutsala Olan Saygı İşlevi

Duaların başka bir işlevi ise saygı göstermede kullanılmalarıdır. Nitekim Urartu yazıtlarında yöneticiye yaşam dileyerek mevcut düzenin devamı istendiği gibi aynı zamanda bu sözleri söylerken Tanrı'ya ne kadar kurban kesilmesi gerektiği de belirtilerek yüce varlığa karşı gösterilen saygı işlevi de ortaya konulmaktadır. Bu döneme yönelik örnek olabilecek yazıt ise Patnos civarında bulunan ve şu anda Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde yer alan taş blokta geçmektedir:

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua tanrı Ua'nın Susi'sini kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi adına, tanrı Ua adına ve Ua kapısı adına, yaşam, sevinç ve büyüklük, Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuşpua'nın olsun. Yeni bir yapı(?) olduğu zaman, tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Ua'ya bir boğa, Ua kapısına bir koyun ... kurban edilsinler ... Tann Haldi'nin(?) mızrağına ...” (Salvini, 1993, s. 144 vd.; Payne, 2006, s. 58).

Yazıtta geçen yaşam ve büyüklük yukarıda belirtmiş olduğumuz mevcut düzenin devamlılığına işaret ettiği gibi bu yazıtta sevinç bağışlanması da istemekte ve bununla birlikte tanrılara karşı saygı ifadesi olarak ise kurban kesilmesi gerekliliği belirtilmektedir. Yazıtı yazdıran yapmış olduğu duayla inanışlarının gereği ve varlıkları için bir şükran ifadesi olarak kurban keserek saygılarını göstermiş olmaktadır. Bu sayede gelebilecek muhtemel kötülükleri önceden bertaraf etmiş, onlardan gelecek iyilikleri de garanti altına alma çabası içerisinde oldukları görülmektedir.

Kurban sunmak, kişinin doğaüstü alemde bulunan daha yüksek güçlerle uyum sağlamasına izin verdiği için ibadetin temel bir yönüdür. Alınan nimetlere şükretmek ve gelecekteki çabalar için yardımlarını istemek amacıyla tanrıya kurban adanabilmektedir. Bu arzu edilen bir şeyi elde etmekten dolayı şükran ifadesi olarak kutsala olan saygıyı göstermektedir. Her türden hayvan kanlı kurbanlara girdiği gibi insanın bedeninin bir yerinden çıkardığı kan da girmektedir (Örnek, 1995, s. 87). Sıvı ya da katı nesnelere sunulması Urartu gelenekleri arasında yer alarak dini ritüellerinin önemli bir parçasını oluşturur. Urartu dininin önemli bir ritüeli, en yüce tanrılarında biri olarak kabul edilen Haldi'ye silahların adanması geleneğidir. Bu gelenek, Urartu tapınaklarında düzenlenen törenlerde görülmektedir (Batmaz, 2013, s. 801).

Güç ve İktidar Sahibi Olma

Yazıtlarda tespit etmiş olduğumuz duaların bir başka işlevinin ise hükümdarın gücünü artırabilmek ve kudretini gösterebilmek olduğu anlaşılmaktadır. Kevenli (Van Müzesi) bir bazalt blok üzerinde yer alan yazıtın ilk üç satırı Asur dilinde, son üç satırı ise Urartu dilinde yazılmıştır:

“Asurca: “Efendi tanrı Haldi’ye İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi’nin kulesini yaptırdı. Ura Ülkesi karşısındaki Arsuniu Şehri’nde bir Haldi kapısını ... yaptırdı. Urartuca: Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından İşpuini oğlu Minua’ya yaşam bağışlansın. İşpuini oğlu Minua’nın görkemi ve kudreti olsun”(Dinçol & Kavaklı, 1978, s. 24-30; Salvini, 1979a, p. 573 vd.; Payne, 2006, s. 92).

Yazıtta görüldüğü üzere Minua’ya dua edilerek yaşam, görkem ve kudret istenmiştir. Bu da Urartular için Tanrı’ya ait olan kudretin Urartu kralına verilmesi, askeri olarak güçlenme, parasal olarak güçlenerek rakipleri üzerinde görkem ve kudret sahibi olma istemini göstermektedir. Bu gücü elde edebilmek ve maddi, bedeni vasıtaların bulunması için dua edilmiştir. Bu dua ile elde edilecek güç, genellikle kutsal ve mutlak bir şey olarak saygı görür ve sıklıkla bir kutsallık duygusuyla ilişkilendirilir. Bu kutsallık duygusu, hemen belli olmasa bile her zaman iktidarda bulunur ve ona asil ve arzu edilen bir nitelik kazandırır. Bu özellikler, otorite sahibi kişiyi güçlendiren tanrısal nitelikler olarak görülebilir.

Bu işlevi destekleyici bir diğer örnek ise Armavir Davti-Blur’da taş bir blok üzerinde yazılmış olan aşağıdaki yazıttır:

Argiştı oğlu Sarduri bu Susi’yi kendisine efendi olan tanrı Haldi’ye ve kusursuz bir şekilde bir Haldi kapısı yaptırdı. Tanrı Haldi ... Efendi tanrı Haldi’ye Sarduri der ki: ... Tanrı Haldi bana büyüklük verdiği gibi(?), ben önümde ülkenin yıkılmasını ... bir Haldi kapısı yaptırdım ... Yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve orada ekilecek yeni tarlalar kurdurdum. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından, Sarduri’ye yaşam, büyüklük, güç, hoşluk, kudret, sevinç ... (ve) mutlu, sevinçli ... günler verilsin. ArgiSti oğlu Sarduri krallığını güneşin altında düşman ülkelerine karşı güçlü(?) yaptı. (Payne, 2006, s. 249-250).

Yazıttan anlaşıldığı üzere tanrı Haldi’nin büyüklük verdiğinden bahsedilerek yaptırmış olduğu şeylerden ötürü yaşam, büyüklük, hoşluk ve kudret elde etmek için tanrının kendisine zaten vermiş olduğu bu meziyetlerin daha da artması ve düşman ülkelerine karşı güç elde edilmesi üzerine dua edilmiştir.

URARTU YAZITLARINDA BEDDUALAR

Dualar, genellikle iyi ve doğru şeyleri talep etmek veya bu değerlere ulaşmayı dilemek amacıyla kullanılırken beddualar ise olumsuz olaylardan korunmak veya kötülüklerin önlenmesi için dile getirilen ifadelerdir. Bu ifadeler, yazıtlarda genellikle kötülüğün engellenmesi veya kötü niyetli kişilerin etkisiz hale getirilmesi amacıyla yer almaktadır.

Yazıtları ve Savaş Araç Gereçlerini Koruma İşlevi

Urartu yazıtlarının önemli bir bölümünü yazıtların genellikle sonunda yer alan beddualar oluşturmaktadır. Urartu kralları diktirmiş oldukları yazıtların çalınması, kaybedilmesi, yok edilmesi, tahrip edilmesini önleyebilmek amacıyla çeşitli beddualar etmişlerdir. Kralların yazdırmış olduğu bu beddualar, birçok yazıtın son paragrafında görülebilmektedir. Urartu kralları yazıtlarda böyle bir yola başvurarak faaliyetlerin yazılı olduğu yazıtı, kitabeyi koruyarak bölgedeki varlığını perçinlemek istemişlerdir. Bu şekilde bir işleve sahip olan yazıtlardan biri Eski Van şehri, Surp Pogos Kilisesi ikiyüzlü yazıtın ön ve arka yüzünde yer alan bedduadır:

“Her kim bu yazıtı karşı suç işlerse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse; tanrı Haldi, tanrı Teiseba ve tanrı Sivini (onu) bırakmasınlar. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde ...” (Melikişvili, 1960, p. 34, no: 20; Sayce, 1882, p. 550 vd, no. 31).

Bu yazıttan da anlaşıldığı üzere yazıtın suya atılarak yok edilmesinden, yerinin değiştirilmesinden ve güneşten saklanmasından ve bu yazıtları başkasının üstlenerek asıl yazdırmanın unutulması durumundan endişe edilerek savaş tanrısı Haldi, hurri kökenli bir tanrı olduğu anlaşılan fırtına tanrısı Teişeba ve güneş tanrısı Şivini'den o kişi ve kişilerin soyunun kurutulması yönünde beddua edilmiştir. Bu konudaki beddualarda kişinin soyunun sona ermesi, çocuklarının olmaması ve neslinin yok olması dilenir. Dualarda yaşamak için nasıl dua ediliyorsa burada da yaşamın tam tersi bağlamında ölüm ele alınmıştır. Yazıtta yapılan bedduada yalnızca yazıtın tahrip edilmesi değil her şekilde yok edilmesi, yerinden sökülmesinin dahi engellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu bedduaların karşı taraf üzerinde caydırıcı etkisi olacağına inanıldığı anlaşılmaktadır.

Yine aynı işlev üzerine bir başka örnek ise orta parçası Karahan'da (Van Müzesi), alt parçası ise Muradiye'de (İstanbul Arkeoloji Müzeleri) bulunan bazalt bir Stelin arkasının sadece alt kısmında yer alan bedduadır:

Alt parça arkayüz: “İşpuini oğlu Minua der ki: tanrı Haldi'nin eksiksizliğine(?) bir yazıt yazdırdım. Arsuniu şehrinde bir yazıt yazdırdım. Bu steller üzerinde bir yazıt yazdırdım. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya her kim bir

başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini (ve bütün) dünyanın tanrıları, (onu ve) soyunu yeryüzünden yok etsinler.” (Melikişvili, 1960, p. 198, no: 99; Payne, 2006, s. 51).

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi içerisinde en az tahrip olan yazıt olarak bilinen Erzurum ili, Horasan ilçesinin Yazılıtaş köyündeki Minua'ya ait Yazılıtaş Yazıtı, yazıtları koruma işlevine bir başka örnektir:

“Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" söylerse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler ...” (König, 1955-1957, p. 6, no: 23; Melikişvili, 1960, p. 157-158, no: 36; Ceylan, 2002: 14-15; Payne, 2006: s. 69; Ceylan, 2015, s. 489 vd; Ceylan & Günaşdı, 2017, s. 322; Ceylan & Günaşdı, 2018, s. 92; Ceylan & Üngör, 2018, s. 60).

Bu yazıt, yazıtı tahrip eden, suç işleyen, başkasına bunları yaptıran veya yaptığını iddia eden kişilere yönelik bir tür beddua veya yemin içermektedir. Bu kişilerin güneş ışığından mahrum bırakılmaları istenmektedir. Ayrıca aynı bölgede bulunan Zivin¹, Sarıkamış² ve Hanak/Ortakent³ Yazıtları gibi diğer yazıtlarda da Urartu kralları tarafından benzer bir mesaj verilir. Ancak Hanak/Ortakent Yazıtı, Urartu panteonunun en önemli üç tanrısı olarak nitelendirilen Haldi, Teişeba ve Şivini'den başka Quera adlı bir tanrıdan da yazıtı tahrip edenler için güneş ışığından mahrum bırakmalarının istediği özel bir örnektir.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz işlev doğrultusunda yazıtları korumaya yönelik çok sayıda beddua edildiği görülmektedir. Bunlar içerisinde dikkat çeken bir diğer örnek ise Ayanis (Van Müzesi)'nde Tunç kalkan üzerinde yer alan bedduadır. Burada Urartu savaş araç gereçleri arasında yer alan kalkan üzerine yazılan yazıt bu araçları korumaya yönelik yapılmış beddua açısından oldukça önemlidir.

“Argiştı oğlu Rusa, bu kalkanı efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdı ve yaşamı için adadı. Rusahinili Eidurukai Şehri'nde koydu. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argiştı oğlu Rusa güçlü kral, büyük kral Surili Ülkesi'nin kralı, Bianili Ülkesi'nin kralı, güçlü kral ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır. Rusa der ki: Her kim bu kalkanı alırsa, her kim onu atarsa, her kim sulara ... her kim ... her kim

¹ Yazıtın tamamını incelemek için bkz. (Meşçaninov, 1931, p. 69 vd.; Tseretheli, 1939, no. 10, 11; König, 1955-57, p. 7, no: 24; Melikişvili, 1960, p. 159, no. 37; Ceylan, 2001, s. 41 vd.; Payne, 2006, s. 70; Bingöl, 2011, s. 24; Ceylan & Bingöl & Karageçi, 2018, s. 64).

² Geniş bilgi için bkz. (König, 1955-57, p. 16, no. 89; Melikişvili, 1960, p. 257-258, no. 130; Ceylan, 2001, s. 42; Payne, 2006, s. 182).

³ Geniş bilgi için bkz. (Dinçöl & Dinçöl, 1992, s. 109 vd; Payne, 2006, s. 185; Ceylan & Ceylan, 2018, s. 65).

ateşlere ve yerlere toprak atarsa veya her kim adımı tahrip ederse ve kendi adını koyarsa, tanrı Haldi, adını, soyunu ve sopunu güneşin ışığından yoksun etsinler (Salvini, 2001, p. 271-272, no.1,276 res. 1; Payne, 2006, s. 302).

Urartu kralı Rusa, tanrı Haldi'ye adanmış olduğu kalkana, zarar verene, alana ve adını değiştirerek kendi adını yazdırana karşı savaş tanrısı Haldi'den o kişinin soyunu ve sopunu yok etmesini istemiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Urartular sadece yazıtlara değil aynı zamanda savaş araç gereçlerine de değer vermişler ve zarar verenlere karşı tanrıdan lanet istemişlerdir. Yazıttan, savaş araç gereçlerin tanrı için adanmış olduğu anlaşılıyor. Bu da kutsal bir özellik kazanmış olan bu teçhizatın daha da önem kazandığını göstermektedir. Urartu Kralı, bir kişinin yapmadığı bir işi yaptım diyerek kendi yapmış gibi göstermesi durumunda onun Tanrı Haldi'nin lanetine maruz kalmasını istemiştir. Bunu yapmasındaki amaç ise kendi yapmış olduğu faaliyetleri belirginleştirme ve kalıcı hale getirme düşüncesidir.

Toplumsal Kurallara Uyma

Yazıtlarda yer alan içerik ve mesajlar ile toplumun bazı değerlerini korumak ve bu değere uymayanları da cezalandırmaya yönelik yapılan beddualar vardır. Urartu toplumunda benimsenmiş birtakım değerleri, toplumsal kuralları ve törenlere yazıtları yazdıran krallarca yapılan beddualarla halkın uyması ve bu değerlerin devam etmesini sağlamak amaçlanmıştır. Bu bağlamda Urartu yazıtlarında bedduaların birtakım değerlere, toplumsal kurallara ve törenle destek verici bir işleve sahip olduğu görülür. Bu işlev, geçmişten günümüze bazı değişimler yaşansa da tüm zenginliğini koruyarak devam etmektedir. Urartu kralları, halkının veya düşmanlarının yapmaması gerekli olan fiil ve eylemleri yazıtlarda duyurmaya çalışmıştır. Bu işleve örnek olabilecek yazıtlardan birisi Kelişin Geçidi'nde büyük bir stel üzerinde, bir yüzü Asurca, diğer yüzü Urartuca olmak üzere çiftdilli bir yazıtta geçen ifadelerdir (Sayce, 1882, p. 663-664, no. 56).

“Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu ispuini ve ispuini oğlu Minua, tanrı Haldi'ye büyükbaş hayvan, kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar. Her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa .. 0 (çalınmış olanı) koparacak ... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri başkasının büyükbaş hayvanı Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa (ve bunu saklars~), tanrı Haldi, soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve "Gel, tahrip et!" derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler” (Belck&Lehmann, 1893, p. 389-400; Melikişvili, 1960, p. 125-127, no. 19; Benedict, 1961, p. 359 vd.; König, 1955-57, p. 4, no. 9).

Bu yazıttan da anlaşılacağı üzere, çalmanın, başkasının malına zarar vermenin, doğru olmadığını, bunu yapanların Urartu tanrıları içerisinde baş tanrı olarak nitelendirilen Haldi'nin gazabına uğraması ve soyunun yok edilmesi üzerine Urartu kralları tarafından yapılan bedduayı görmekteyiz. Bu bedduanın devamında ise tüm tanrıların o kişinin soyunu yok etmesi yönünde istekte bulunulmuştur.

Toplum içinde devletin kurallarına uymayan kişiler her zaman var olmuştur. Ancak krallar, tanrıların her şeyi gördüğüne ve bildiğine inanarak bu tür kişileri korkutmak için beddua yöntemine başvurmuşlardır (Akkuş Mutlu, 2022, s.172).

Toplumsal kurallara uymayanların lanetlenmesi üzerine bir başka örnek ise II. Rusa Devri Teişeba (Karmir-Blur)'da inşa edilen tapınağın kapısında bulunan ve oldukça uzun olan yazıtın sağ dış tarafı yan yana dizilmiş bazalt iki parça ve bir blok üzerinde yer alan yazıtın son kısmında lanet metnini görebilmekteyiz.

“...hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın ... dana(?) vermesin. (Kurbanlık boğa) küçük olmasın. (Bunları) gerçekten buyurdum(?). Argiştı oğlu Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim "Ben yaptım" derse, ... veya her kim bu yerden sökerse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini ve tanrı Marduk (onu) yok etsinler. Ne adı ne de ailesi güneş altında (bulunsun) ...” (Payne, 2006, s. 288).

II. Rusa, yazıt boyunca anlatılan imar faaliyetlerini gerçekleştirerek tanrı Haldi'ye olan takdirini ve minnettarlığını ifade etmeyi umuyordu. Yazıtta göre bunun nedeni tanrı Haldi'nin kendisini atalarının tahtına oturtmasıdır. II. Rusa'nın kendi deyimiyle Haldi'ye "mükemmel" bir yapı verme arzusu aslında karşılıksız değildir. Yaptıkları faaliyetlerden ötürü tanrısının kendisini nezaket, yaşam, neşe, büyüklük, otorite ve güçle ödüllendireceğini bekleyerek dua etmektedir. Metnin son kısmında ise toplumsal olarak uyulması gereken bazı kuralara karşı gelenlerin Urartu'nun en önemli üç tanrısı ve Babil baş tanrısı olarak nitelendirilen Marduk'dan lanetlenmeleri istenmiştir. Urartu yazıtlarında Meherkapı olarak nitelendirilen ve Urartu tanrılar listesi bulunan bu yazıtta geçmeyen Tanrı Marduk isminin geçmesi Urartu krallarının sadece kendi tanrılarından değil aynı zamanda yakın coğrafyadaki tanrıları tanıdıkları ve onlardan da istekte bulunmuş olduklarını göstermektedir. Ayrıca tanrıya sunulacak kurbanın küçük olmaması ve büyük olması gerektiğinin belirtilmesinin de toplumsal kurallar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Mevcut Düzenin Devamlılığını Sağlama

Urartu Yazıtları'nda bedduaların, mevcut düzenin devamını sağlama işlevinin olduğu da anlaşılmaktadır. Beddualarla, Urartu krallarının mevcut düzeni korumayı esas alıp var olan düzeni bozacak yeni değişimleri engellemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu türden beddualara örnek olması açısından Armavir Höyüğü'nde yer alan bir Urartu yapısının kalıntıları arasında büyük bir taş blok üzerinde bir yazıtın sonunda aşağıdaki yazılı kısmı görebilmekteyiz:

“Argiştı oğlu Sarduri der ki: Sonradan hükümdar olacak olan bir kral ... bu kaleyi ne bıraksın ne bozsun ne de bu işlerin herhangi birisine zarar versin ... Sarduri der ki: Her kim bu kaleyi bırakırsa, her kim yerle bir ederse, her kim bu işlerin herhangiisine zarar verirse, her kim bu işlerin herhangiisini bozarsa, her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya her kim bir başkasına bunları yaptırıp “Gel, tahrip et!” derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar onu ve soyunu güneş ışığından yoksun etsinler ...” (Sayce, 1911, p. 49-54, no. 91; Melikişvili, 1960, p. 314-315, no. 169).

Urartu kralı Sarduri, yazıtta kendisinde sonra gelecek olan kral için çeşitli tavsiyelerde bulunarak bu kalenin kendisi döneminde olduğu şekliyle devam etmesini, herhangi bir zarar verilmemesini belirtmektedir. Sarduri, devamında ise kaleyi bırakan, yıkan veya yıkılmasına aracılık eden, yapmış olduğu faaliyetleri bozan kişiler için Urartu panteonun en önemli üç tanrısı olan Haldi, Teiseba, Şivini’den o kişilerin ve soyunun ortadan kalkması konusunda beddua etmektedir. Bu yazıttan anlaşılacağı üzere mevcut düzenin devamlılığı oldukça önemsenmiştir.

Bu şekliyle yine mevcut düzenin devamlılığının sağlanması işlevi gören bir başka yazıt da Van Erciş Karataş Yazıtı’nın 200 m doğusundaki kayalığa oyulmuş küçük bir pano içinde geçen aşağıdaki beddua metnidir:

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu bağı yaptırdı. Sarduri der ki: Benden sonra kahraman(?) olan hiçbir kral, ... Her kim, Sarduri’nin kurduğu Sarduri Bağı’nın adını kaldırmaya kalkarsa veya kaldırırsa ... versin. Sarduri der ki: Her kim çalarsa, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler.” (Schulz 1840, p. 321, no. 40; Mordtmann, 1872, p. 617-618, no. 42; Sayce 1882, p. 649, no. 51; Sandaljian, 1900, p. 165, no. 32; Melikişvili, 1960, p. 313, no. 167).

Bu yazıtta, Urartu kralı Sarduri, yaptırdığı bahçenin gelecek nesiller tarafından zarar görmesini engellemek ve kendi adını taşıyan Sarduri Bahçesi’ni tahrip etmeye çalışan kişilerin tanrılar tarafından lanetlenerek güneş ışığından mahrum bırakılmasını temin etmek amacıyla beddua etmiştir. Bu da göstermektedir ki burada sadece Urartu krallığının devamı değil aynı zamanda kendi adının devamlılığı da önemsenerek gelecek nesillere Sarduri isminin kalıcı olmasını amaçlamıştır. Yani kral, kendisinden sonra gelecek kişinin, kendi düzenini bozacak bir iktidarın önüne geçmek için bedduaya başvurmuştur.

Mevcut düzenin devamlılığının sağlanması işlevi gören beddualardan biri de Ayanis (Van Müzesi)’de Andezit bir blok üzerinde yer alan aşağıdaki yazıttır. Burada Argiştı oğlu Rusa’nın yapmış olduğu faaliyetler hakkında bilgiler verilerek bu faaliyetlerin unutulmaması için bedduaya başvurulmuştur:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști oğlu Rusa, bu kaleyi Eiduru Dağı'nın önünde kusursuz bir şekilde yaptırdı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve hiçbir şey burada yapılmamıştı. Kusursuz bir şekilde hem bir tapınak hem de bir kale yaptırdım. Yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve burada yeni bir şehir kurdum. Burada güçlü icraatlar yaptım. 'Rusahinili' adını verdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argisti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kal, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tuspa Şehri'nin kahramanıdır. Rusa der ki: Her kim ismini çıkarırsa ve kendi ismini koyarsa, tanrı Haldi, tanrı Teiseba ve tanrı Sivini (onu) yok etsinler.” (Çilingiroğlu & Salvini, 1995, p. 118-119; Salvini, 2001, p. 251-252).

Urartu Kralı Rusa'nın daha önce hiç olmayan bir kale ve tapınak inşa ettirerek bağ ve bahçeleri olan büyük bir şehir oluşturduğu belirtilmiştir. Devamında ise yaptırmış olduğu faaliyetlerin başkası tarafından kendileri yaptırmış gibi gösterilmemesi, adı ve şanının devam etmesi adına beddua edilmiştir. Bedduada yine Urartu'nun üç büyük tanrısından dilekte bulunulmuştur. Urartu Kralı Rusa, bedduadan önce yaptığı işleri sıralayarak başkasının bu işleri kendi yapmış gibi göstermesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Aslında bu kısımlarda kendinden sonra gelecek hükümdara seslenme ve mevcut düzeni bozanın tanrılar tarafından cezalandırılacağına dair bir uyarı vardır.

Yazıta göre, Urartu Kralı Rusa daha önce hiç yapılmamış bir kale, bir tapınak, bağları ve bahçeleri olan büyük bir şehir inşa etmiştir. Daha sonra itibarını ve şöhretini korumak ve yaptığı eylemleri başkalarının taklit etmesini önlemek için ise yazıtın sonunda Urartu'nun üç büyük tanrısından talepte bulunmuştur. Urartu Kralı Rusa, bedduadan önce yaptıklarını ayrıntılarıyla anlatarak bir başkasının bu eylemleri kendisinin yaptığını iddia etmesini engellemeye çalışmıştır. Gerçekte, yazıtta yeni krala ve kurulu düzeni alt üst edenlere karşı tanrıların gazabına uğrayacağına dair bir uyarı vardır.

Propaganda İşlevi

Yazıtların son bölümünde yapılan beddualar propaganda amacıyla da kullanılmıştır. Burada yapılan uyarıların herkes tarafından dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca bu bölümde geçen ifadeler hedef kitleyi karalayıcı nitelik gösterdiği için kara propaganda olarak da düşünülebilir.

Propaganda⁴ işlevi olan yazıtlara Solagert Kalesi (Berlin Pergamon Museum) İri bazalt kaya üzerindeki yazıt örnek gösterilebilir:

“Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırsa (veya) her kim değişik bir şey, yani "Ben Luhiuni Şehri'ni ele geçirdim" derse, tanrı

⁴ Propaganda konusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Çiftçi, 2021; Çiftçi & Günaşdı, 2021; Ceylan & Çiftçi, 2021).

Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler". (Mordtmann, 1872, p. 552-553, no. 26; Sayce 1882, p. 562, no. 34; Sandalgian, 1900, p. 26-30, no. 6; Melikişvili, 1960, p. 153-154, no. 30).

Urartu Kralları genellikle yazıtlarda tanrının kudretiyle hareket ederek sefere çıktıklarını ifade etmektedirler. Solagert Kalesi Yazıtı'nın tamamı incelendiğinde ise bu yazıtta; *"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı. Erikuahi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Luhiuni Şehri'ni ele geçirdi. (Onları) Minua'nın önünde boyun eğdirdi."* şeklinde bilgiler geçmektedir (Melikişvili, 1960, p. 153-154, no. 30; Ceylan & Özgül, 2018, s. 52). Anlaşıldığı üzere Tanrının kendi mızrağıyla sefere çıktığı ve Urartu Kralı Minua'nın önünde rakip halk ve ülkelere boyun eğdirdiği ifade edilmiştir. Bu şekilde Urartu Kralı, kendini tanrıdan üstün görme ve kendine tanrısal bir güç yükleyerek düşmanları karşısında üstünlük kurmaya ve korku salmaya çalışmıştır. Bu açıdan yazıtların bir propaganda içeriği taşıdığı anlaşılmaktadır. Yazıtın içeriğinde Luhiuni şehrinin haraca bağlanması ve yazıtta vurgulanması bir güç gösterisi şeklinde yorumlanabilir. Yazıtın son bölümündeki beddua metninde herhangi bir yabancı kralın Minua'ya ait başarıları kendisine mal etmemesi için uyarılarda bulunulmuştur. Kral olumsuz hareketlerde bulunanların, kendi ele geçirdiği şehrin başkası tarafından üstlenmesini engelleyebilmek için Urartu'nun en önemli üç tanrısının adını kullanarak beddua etmiş ve güneş ışığından yoksun bırakılmasını istemiştir. Urartu yazıt türleri arasında zafer ve inşa yazıtlarının propaganda ifadeleri açısından zengin olduğunu görebilmekteyiz. Bu açıdan bedduaların da propaganda işlevi gördüğünü birçok yazıttan anlayabilmekteyiz.

Bu yazıt türüne örnek bir başka yazıt da Kavuşuk Yazıtı'dır. Yazıt Urartu Kralı I. Arğışti dönemine ait olup 190x75x40 cm ölçülerinde Adilcevaş Müzesinde yer almaktadır.

"Minua oğlu Arğışti der ki: Her kim bu dikilitaşı yerinden (uzağa) atarsa, her kim (onu) saklarsa, her kim (bu) yazıtı tahrip ederse, her kim başkasına bunu yaptırırsa, her kim başka bir şey yazdırırsa (örneğin), "Ben yaptım"; Tanrı Haldi, Fırtına tanrısı, Güneş tanrısı ve tüm tanrılar onu (ve) aile(si)ni güneşin altından yok etsinler (yeryüzünden silsinler). Xxx olmasın, xxx olmasın. "Halk arasında hiç bir yerde yerleştirilmesinler" (Ceylan, & Ceylan, 2015, s. 13).

Yazıt, içeriği açısından hem bir propaganda amacı gütmeye hem de tek başına beddua amacıyla yazılması açısından önemlidir. Urartu yazıtları içerisinde tek başına beddua içeren yazıt olarak Minua dönemi Karahan, Karagündüz Yazıtı ve I. Arğışti dönemi Kavuşuk Yazıtı olarak üç yazıt mevcuttur. Bu yazıtlar genel olarak lanet yazıtları olarak ifade edilmektedirler. Yukarıda belirtmiş olduğumuz yazıtlar dışında sadece arka yüzünde beddua metni bulunan İşpuini-Menua dönemine ait Karahan Yazıtı ile Menua dönemine ait Bostaniçi Yazıtı bulunmaktadır. Ayrıca bir stel altlığı

olarak da lanet metni bulunan Değirmendüzü Yazıtı bilinmektedir (Ceylan, & Ceylan, 2015, s. 13).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çalışmamızda incelemiş olduğumuz çok sayıda yazıttan örnek olması açısından her işlev için birkaç yazıt ele alınmıştır. İçeriklerine baktığımızda bunların bir kısmı kralların kazanmış oldukları zaferleri anlatan yazıtlardır. Bazılarının ise yıllık şeklinde ele alınmış olduğunu görebilmekteyiz. Burada kralların yapmış oldukları seferlerde ele geçirmiş oldukları ülkeler, beylikler ve almış oldukları haraçlar hakkında bilgiler verildiğini görmekteyiz. Yazıtların bir diğer içeriği de yapı yazıtları olarak ifade ettiğimiz yazıtlardır. Bunlarda ise inşa eden kişinin kim olduğunu ve gücünü hangi tanrıdan elde etmiş olduğunu belirterek genellikle tanrıya adanan kurbanlardan bahsedilmektedir ve devamında yukarıda belirtmiş olduğumuz çeşitli işlevler çerçevesinde beddua metinleri ele alınmıştır. İnşa faaliyetlerini anlatan yazıtların çoğundan ilk defa Minua'nın krallığı döneminde söz edilmektedir.

Beddualar, incelemiş olduğumuz yazıtlar içerisinde toplam 45 yerde geçmektedir. “Her kim” şeklinde hitap ifadesiyle başlayarak yapılmaması istenen her bir davranışın başında bu hitap tekrar edilmiştir. Urartu Kralları, yapılmaması gereken davranışı yapanları genel olarak Urartuların baş tanrısı Haldi⁵, Teişeba⁶ ve Şivini⁷’den lanetlemelerini istemiştir. Ancak sadece bu üç tanrı değil aynı zamanda ismi verilmeyen tüm dünyadaki tanrıların gazabı istenmiştir. Ayrıca tüm dünyadaki tanrıların gazabı istendiği gibi yerel tanrıların tümünün gazabının istendiği Muşasir kentinin Urartu egemenliğine girişini anlatan çift dilli Kelişin Yazıtı’nda “*Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Sivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler..*” şeklinde “*Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları*”nın yani yerel tanrıların gazabının istendiği örnekte mevcuttur. Belirtmiş olduğumuz üç tanrının dışında Urartu Kralı Argışti'nin kuzey seferi sırasında yazdırılmış bir yazıt olan Ortakent Yazıtı’nda yapılan bedduada Tanrı Haldi’yle birlikte Quera adından bir tanrı adının geçtiğini ve Steli tahrip edenlere karşı tanrılardan gazap istendiği görülmektedir

⁵ Urartu çivi yazılı metinleri baş tanrı Haldi olmak üzere tanrılara yapılan hitaplarla başlamaktadır. Urartular'ın askeri zaferleri hakkındaki bilgiler genellikle Haldi'ye bağlanmaktadır. Yazıtlarda Baş tanrı Haldi ile birlikte Teişeba ve Şivini adları da geçmektedir. Haldi yerli bir tanrı olarak ele alınmaktadır. Bu tanrının Urartu Konfederasyonuna dâhil olan kabilelerden birisinin tanrısı olarak ifade edilmektedir. Urartu Krallığı'nın dinini anlaşılmasında en önemli yazıt Meher Kapısı Kitabesi'dir. Bu yazıt, Urartu Devleti'nin resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan ilişkisini açıkça göstermektedir. Haldi, Urartu ritüellerinde sıklıkla asker kılığında karşımıza çıkmaktadır. Tanrı Haldi, sefere çıkarken kralı kutsar ve zaferine yardımcı olur (Piotrovskiy, 1965, p. 37).

⁶ Fırtına tanrısı Teişeba'nın Anadolu'daki Teşup ile çok yakın ilişkisi olduğu bilinmektedir. Anadolu'nun Hurri-Hitit tanrısıdır (Piotrovskiy, 1965, p. 37).

⁷ Güneş tanrısı Şivini içinde Adad veya Şamaş adlı Asur tanrılarından faydalanılmıştır. Asur- Babil bölgesinin sembolünü teşkil etmektedir (Piotrovskiy, 1965, s. 37).

(Dinçöl & Dinçöl, 1992, s. 109-117; Payne, 2006, s. 186). Bir başka yazıt olan Karmir-Blur'daki susi tapınağı kapısının sağ dış tarafı yan yana dizilmiş bazalt iki parça ve bir blok üzerinde yer alan yazıtta geniş bir şekilde yapılmaması gereken şeyleri yapanlara karşı tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Şivini ve tanrı Marduk⁸tan lanetlenmeleri istenmiştir. Burada diğer birçok yazıtta geçmeyen Tanrı Marduk adını da görmekteyiz (Melikişvili, 1960, p. 347 vd. no. 284;: Salvini,1979b, p.254 vd.). Çok sayıda tanrıdan beddua istendiği gibi tek bir tanrıdan da beddua istendiğini görebildiğimiz örnekler mevcuttur. Bu tür beddua örneğini Ayanis (Van Müzesi)'nde yer alan bir tunç kalkan üzerinde sadece Tanrı Haldi'den istekte bulunulduğunu görebilmekteyiz (Payne, 2006, s. 302).

Dualara baktığımızda ise 20 ayrı yazıtta tanrıdan istekte bulunulduğu görülmektedir. Dua yazıtlarına benzer ayrıca “yaşam için diktirdi”, “yaşam için armağan etti” şeklinde ifadelerin de geçtiğini, ancak bunun tanrının kendisine yaşam vermesi için öncesinde tanrıya yapmış olduğu armağanlardan bahseden ifadelerdir. Bunlar tam olarak bir dua niteliği taşımamaktadır. Dua metinlerinin ise “İşpuni ve İşpuini oğlu Minua”, “Sarduri oğlu İşpiuni ve İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnışpua”, “İşpuini oğlu Minua”, “İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnüşpua”, Argıştı oğlu Sarduri”, “Sarduri”, “Rusa oğlu Argıştı”, “Argıştı oğlu Rusa”, “adı belli olmayan!” şeklinde farklı kralların yukarıda yazmış olduğumuz kalıp ifadelerden sonra dua etmiş olduklarını görebilmekteyiz. Burada Meherkapı Yazıtı'nda sadece duada “yaşam” istenirken diğer birçok yazıtta “yaşam, büyüklük, sevinç büyüklük, görkem, kudret, hoşluk, mutlu sevinçli gün, iyilikle birlikte mutluluk, yaşam, sevinç, büyüklükle birlikte yetki” istenmiştir. Yukarıda belirtmiş olduğumuz istekler duaların mevcut düzenin devamını sağlama, kutsala olan saygı, güç ve iktidar sahibi olma işlevini yazıtın içeriğinde geçen bilgilerle göstermektedir. Ayrıca beddua metinlerinde olduğu gibi Urartu'nun en önemli üç tanrısı olan Haldi, Teişeba ve Şivini gibi tanrılardan dua talep edilmediğini görmekteyiz. Panteonun baş tanrısı olan Haldi neredeyse tüm dualarda yer alırken Teişeba hiçbir duada görülmemektedir. Ayrıca Tanrı Ua⁹, Tanrı İrmuşini¹⁰ ve Tanrı Şivini yalnızca birkaç dua metninde görülmektedir.

⁸Urartu yazıtında lanet istenen tanrı isimleri arasında geçen Marduk, Babil'in koruyucu tanrısı olarak bilinmektedir. Marduk, Babil, Hammurabi döneminde Fırat vadisinin hükümet merkezi haline geldiğinde, kademeli olarak Babil panteonunun başı konumuna yükselmiştir (Kılıç & Ay, 2013, 391 vd.; Aygün, 2017, s. 84 vd.) Bu yazıtta Urartu'nun en önemli üç tanrısından dilekte bulunmasının yansısı Urartu tanrılar listesinde olmayan Mezopotamya kökenli bir tanrıdan da istekte bulunulduğunu görmekteyiz.

⁹ Urartu dininde hangi tanrıyı temsil ettiği belirsizdir, ancak genellikle kanatlı bir ejderha imgesiyle tanımlanır. Bu tanrı, ejderhanın tepesinde dururken, diğer tanrılarınkine benzer giysiler giymiş ve silahlar taşıyarak tasvir edilmiştir. Ancak bu tanrıyı diğerlerinden ayıran iki belirgin özellik vardır. Birincisi, tanrının sağ elinde tuttuğu silahlar benzersizdir ve ikincisi, ejderhanın kendisi, kanatlarını oluşturmak için birleştirilen çeşitli hayvan organlarından oluşur (Belli, 1998, s. 65 vd.; Yücel, 2010, s. 55; Piotrovskiy, 1965, p. 38).

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. (Piotrovskiy, 1965, s. 38).

Dua ve bedduaların içeriğine ve söyleniş şekline baktığımızda bunlar farklılık gösterebilmektedir (Kaya, 2001, s. 17 vd.). Kral'ın kendisi için söylemiş olduğu duaların bir yakarış şeklinde olduğu ve özellikle Haldi kapılarına kurbanlar sunulması ve Haldi kapılarından krala yaşam verilmesinin istenmesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Tanrıya karşı yapmış olduğu kurban merasiminden ötürü kendisi ve ailesi için yaşam, sevinç ve büyüklük, güç, iktidar talep edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Beddualar ise söylendiği andaki duyguları ortaya koyması, ruh halini göstermesi bakımında önem arz etmektedir. D. Kaya, bedduaların folklor açısından söyleniş sebeplerinin çeşitliliğine dikkat çekerek bedduaları birçok alt başlıkta değerlendirmiştir (Kaya, 2001, s. 23 vd.). İncelemiş olduğumuz beddualar Kaya'nın belirtmiş olduğu insan için yapılan beddualar içerisinde değerlendirilen beddualardan alt başlıklar içerisinde yer alan ahiret ve inançla ilgili beddualar, ad-san ile ilgili ve ölümle ilgili beddualar adlı başlıklar altında değerlendirilebilir. Yazıtlarda geçen bedduaların adın yok olması, soyun yok olması, güneş ışığından yoksun bırakma, kendi ülkesinde ve tüm diğer beldelerde barıştan uzak yaşaması, sığınacak yer bırakılmaması, tanrılar ve insanların rahat bırakması üzerine yapılmıştır.

Urartular, kendilerine özgü bir inanç sistemi oluşturarak diğer Eski Çağ toplumları gibi hayatlarının her alanında inançlarının zorunluluklarını hissetmişlerdir. Merkezîyetçi Urartu Krallığı, kurmuş olduğu siyasi yapı çerçevesinde, tüm eylemler, resmi devlet panteonunun başında yer alan Haldi tarafından seçilen krallara atfedilmektedir. Tanrı'nın seçtiği krallar, ilahi kaynaktan yönetme gücünü, görevini ve yetkisini kendilerine mal ettikleri için hepsi tanrı Haldi'ye adanmış yeni krallıklar, şehirler, bağlar ve bahçeler kurmuşlardır. Bu faaliyetleri gerçekleştirmede dua ve beddualar, önemli bir yere sahiptir. Urartu kralları, işlevleri açısından incelemiş olduğumuz dua ve beddualarda olması istenen veya gerçekleşmesini istemediği davranışları yapmaya cüret edecek olan kişiyi/kişileri veya rakip bir halkı tanrıların gazabına uğramasını dileyen tehditlerle korkutan ve daha etkili olabilmesi için bazen kendi yüceliğini ortaya koyduktan sonra benzer özelliklerde hazırlanmış bir lânetlemeye gitmişlerdir. Kendi döneminden veya kendinden sonra gelecek kraldan çok tanrıların öç alacağına güveniliyordu. Bu açıdan yazıtları ve savaş araç gereçlerini koruma, toplumsal kurallara uyma, mevcut düzenin devamını sağlama, propaganda gibi işlevler bu bedduaların yapılma gereklerini ortaya koymaktadır. Urartu Kralları, kanuni yaptırımın yerine sözün gücüne inanmışlar ve bunu kendisinden sonra gelen kişilere bıraktıkları yazıtlarla yazılı anlaşmaya dönüştürmüşlerdir. Yapılan dua ve beddualar, dinin insanların, devlet yöneticilerinin üzerindeki etkisini ve sözün yaptırım gücünü göstermektedir. Bu nedenle yazıtı okuyan toplumlar veya kişi beddua aracılığıyla cezalandırılmaktan korktuğu için birtakım eylemlerden kaçınmakta, yine dualar aracılığıyla da yapılan işi kişinin yaşamsal mutluluğu üzerine kurmaktadır. Aynı zamanda bu bedduaların yaşam, sevinç üzerine yoğunlaşması kralın kendi elinde olmayan yüce varlıktan istemesi ve istemediği kişiden bu hasletlerin alınması üzerine yoğunlaşmaktadır. Urartu yazıtlarında geçen dualar, mevcut kral üzerine

yoğunlaşırken bedduanın kendinden sonra gelen kralın veya halkın kendi varlığını yok saymaması için yapıldığı anlaşılmaktadır. Dua ve beddualarda krallar, doğaüstü güçlerin hoşuna gidecek şekilde hitap ederek dilediklerini alma, isteklerinin gerçekleşmesini sağlama anlayışından yola çıkarak söze estetik bir yapı kazandırarak çeşitli işlevsel hususiyetleri barındırmışlardır. Urartu dua ve beddualarına bir bütün olarak bakıldığında duaların genel olarak kral ve soyunun geleceği ve gücü üzerine gerçekleştirildiği görülmektedir. Beddualarda ise yazıtların yok edilmesi, kralın ve soyunun yok sayılması, yapılan inşa faaliyetlerine zarar verilmesi, toplumsal kurallara riayet edilmemesi, ayrıca kendi gücünü hem iç hem de dış güçlere karşı göstermek için yapılan propaganda faaliyetleri gibi konulara değinilir. Urartu dua ve beddualarının sanki doğrudan tanrılarla konuşuyormuşçasına ciddiyet ve dürüstlikle sunulması, onların dikkate değer başka bir yönüdür. Bu yönüyle Urartu kralları tarafından yapılmış olan bedduaların benzerlerinin çeşitli tarih ve dönemlerde kurulan vakıfları korumak ve geliştirmek amacıyla oluşturulan Vakfiyeler¹¹'deki bedduaların benzerlerinin olduğunu görebilmekteyiz. Bu nedenle gerek tarihi yapıları gerekse yazıtları korumak amacıyla oluşturulmuş olan bu beddua metinleri çeşitli inanç farklılıkları olsa da Eski Çağ'dan günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

Akkuş Mutlu, S. (2022). Urartularda İktidarı Güçlendirme Aracı Olarak Tarih Yazıcılığı. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih Ve Tarihcilik Sempozyumu Bildiriler I. Cilt*, (Hz. Bedir. A.-Soykan, B.-İmamoğlu, U. C. D.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 161-181.

Ateş, İ. (1983). Vakfiyelerde Dua ve Beddualar. *Vakıflar Dergisi* 17, 5-53.

Aygün, V. (2017). Eskiçağ Mezopotamya'sında Tanrı Algısı. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 79-93.

Bascom, W.R., (2010). Folklorun Dört İşlevi. çev. Ferya Çalış, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, Ankara: Geleneksel Yayınları, 71-86.

Batmaz, A. (2013). Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları. *BELLETEREN*, 77 (280), 801-832.

Be1ck, W. & Lehmann, C. F., (1893). Über die Kelishin-Stelen. *VBGAEU*, 25, 389-400.

Belli, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul.

¹¹ Vakfiyelerle ilgili geniş bilgi için bkz (Ateş, 1983).

Benedict, W. C., (1961). The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin, *Journal of the American Oriental Society*, 81, 359-385.

Bingöl, A. (2011). Kars Ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, (81) , 21-41.

Ceylan, A. (2001). *Sarıkamuş Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*. Erzurum.

Ceylan, A. (2002). Yazılıtaş-Horasan. *Çağlayan Aras*, S 1, C 1, 14-15.

Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları-II*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A., Bingöl, A & Karageçi, M. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2017). Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4/13, 313-350.

Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. & Üngör, İ. (2018). *Eski Çağ'da Erzincan Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. & Ceylan, N. (2015). *Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi*. *Belgü*, 1(1), 9-14.

Ceylan, A. & Ceylan, N. (2018). *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. & Özgül, O. (2018). *Eski Çağ'da Iğdır Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, N. & Çiftçi, M. (2021). Kuzeybatı İran'daki Urartu yazıtlarındaki savaş ve propaganda ifadeleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1369-1388.

Cilalı, O. (1994). Dua. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. IX, 529-530.

Çiftçi, M. (2021). *Urartu Çivi Yazılı Belgelerinde Savaş ve Propaganda Metinleri ve Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çiftçi, M. & Günaşdı, Y. (2021). Savaş ve Propaganda İfadeleri Açısından Kars ve Ardahan Bölgesi Urartu Yazıtları ve Değerlendirilmesi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, 603-621.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*. İzmir

Çilingiroğlu, A. & Salvini, M. (1995). Rusahinili in front of Mount Eiduru' The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century BC). *SMEA*, 35, 111-124.

Çobanoğlu, Ö. (2015). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Dinçol, A. M. & Dinçol, B. (1992). Die Urartaische Inschrift aus Hanak (Kars). H. Otten, E. Akmgal, H. Ertem, A. Süel (eds.), *Sedat Alp'a Armağan, Hittite and other Anatolian and Near Eastenz Studies*, Ankara, 109-117.

Dinçol, A. M. & E. Kavaklı (1978). Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die neuen urartaischen Inschriften aus der Umgebung von Van (*AnAr ek yayın 1*), İstanbul.

Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: KabalcıYayınları

Kanar, M. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul, Say sayınları.

Kaya, D. (2001). *Folklorumuzda Beddua Söyleme Geleneği ve Türk Halk Şiirinde Beddualar*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Kaya, D. (2014). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.

Kılıç, Y. & Ay, Ş. (2013). Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu. *Turkish Studies*, Vol. 8/5, 387-403.

König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften*. Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft, Graz.

Malinowski, B. (1992). *Bilimsel Kültür Teorisi* (Çev. Özkal, S.). Ankara: Kabalcı Yayınevi.

Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.

Meşçaninov, I. I. (1931). Nadpis Menui iz seL. Zivina. *DAN*, s. 69-73.

Mordtmann de Aeltere, A. D. (1872). Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend. *ZDMG*, 26: 465-496 (no. 1-46).

Örnek, S.V. (1995). *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Payne, R. M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloj ve Sanat Yayınları.

Piotrovskiy, B.B. (1965). Urartu Dini. (çev. İsmail Kaynak), A.Ü. *DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1/2, Ankara, s. 37-48.

Salvini, M. (1979a). Una 'bilingua' assiro-urartea. O. Carruba (ed.), *Studia Mediterranea P. Meriggi dedicata*, Pavia: 575-593.

Salvini, M. (1979b). Das Susi-Heiligtum von Karmir-blur und der urartaische Turmtempel. *AMI* 12, 249-269.

Salvini, M. (1993). Una dedica di Išpuini e Minua al dio Ua. *SMEA*, 31, 143-148.

Salvini, M. (2001). The Inscriptions of Ayanis - Cuneiform and Hieroglyphic. Çilingiroğlu, A, Salvini M. (eds) *Ayanis I, Ten Years Excavations At Rusahinili Eidurukai 1989-1998*, Roma, 253-270.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. Belgin Aksoy). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sandalgian, J. (1900). *Les inscriptions cuneiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interliruiare en Armenien classique*. en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire, Venedik.

Sayce, A. H (1911). The Cuneiform Inscriptions of Van. part 8, *JRAS*, 49-63 (no. 91).

Sayce, A. H (1882). The Cuneiform Inscriptions of Van. *JRAS* 14, 377-732 (no. 1-57).

Schulz, F. E. (1840). Memoire sur le lac de Van et ses Environs. *JA* 3 (9), 257-323.

Sinanoğlu, M. (1999). İbadet. (Etimoloji ve Tanım). *DİA*, TDV Yayınevi, İstanbul, XIX, s. 234.

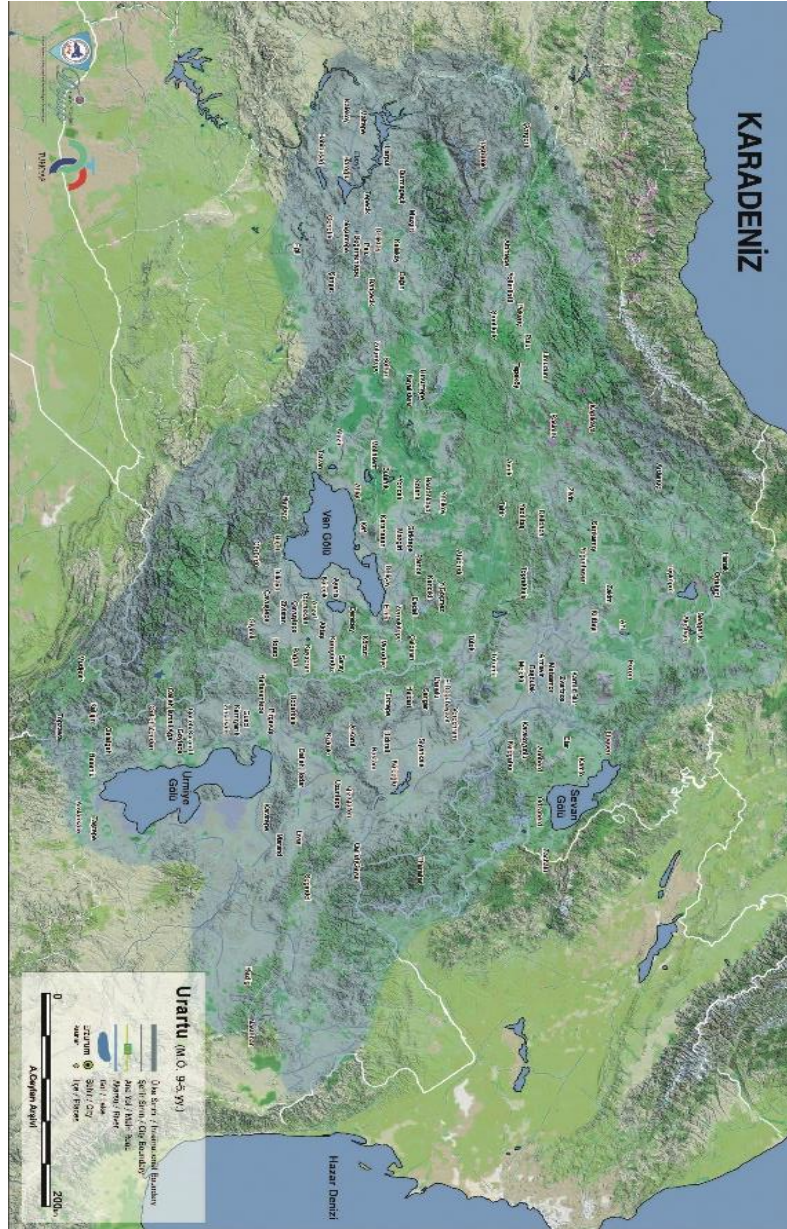
Smith, J. D. (2005). *The Power of Words: Language, Culture, and Belief in a Changing World*. University of Chicago Press.

Tseretheli, G. B. (1939). *The Urartean Monuments in the Georgian Museum*. Tbilissi.

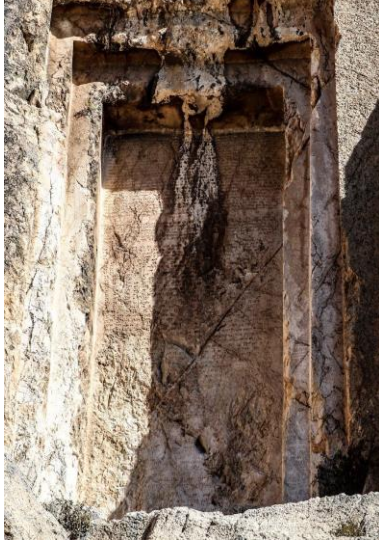
Türkçe sözlük. (2011). Haz. Şükrü Haluk Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yücel, Ç. (2010). *Urartu Dinî ve Tapınım Sistemleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ekler:

Harita 1: Urartu Yayılım Coğrafyası
(A. Ceylan Arşivi)

Fotoğraf 1: Meherkapı Yazıtı
(Çiftçi, 2021)

Fotoğraf 2: Yazılıtaş Yazıtı
(A. Ceylan Arşivi)

Fotoğraf 3: Kelişin Yazıtı (Ceylan, 2015)

Fotoğraf 4: Kavuştuk Yazıtı
(Ceylan- Ceylan 2015)